УДК 821.162.1+821.512.145

Л.Ш. Галиева

ГЖЕГОЖ ЧЕРВИНСКИЙ ХЕЗМӘТЛӘРЕНДӘ ПОЛЯК ҺӘМ КАЗАН ТАТАРЛАРЫ ӘДӘБИЯТЫ

В данной статье рассматриваются труды ученого из Польши Гжегожа Червинского по исследованию польско-татарской литературы, а также польско-татарской литературы в сравнительном аспекте с литературой казанских татар. Особый акцент сделан на монографии Г. Червинского *«Jam z rodu Nomadów». Literatura polsko-tatarska po 1918 roku («Я из рода номадов». Польско-татарская литература после 1918 года)*, которая была опубликована в 2017 году в городе Белосток (Польша) на польском языке.

Ключевые слова: Гжегож Червинский, польские татары, польско-татарская литература, литература казанских татар, степь.

This article discusses the works of a scientist from Poland Grzegorz Czerwinski on the study of Polish-Tatar literature, as well as Polish-Tatar literature in a comparative aspect with the literature of the Kazan Tatars. Special emphasis is placed on the monograph of G. Chervinsky "Jam z rodu Nomadów". Literatura polsko-tatarska po 1918 roku ("I am of the nomad family". Polish-Tatar literature after 1918), which was published in 2017 in Bialystok (Poland).

Keywords: Grzegorz Czerwinski, Polish Tatars, Polish-Tatar literature, literature of the Kazan Tatars, steppe.

Гжегож Червинский (1978 елда туган) – Белосток университеты филология факультетында гуманитар фәннәрнең әдәбият белеме өлкәсендә хабилитацияләнгән докторы, адъюнкт, славян әдәбиятлары тарихы (барыннан да бигрәк нон-фикшн әдәбият) өлкәсендә тикшеренүләр алып бара, шулай ук поляк, белорус һәм Литва татарлары әдәбияты белән кызыксына. Польша, Бельгия, Голландия, Германия һ.б. илләрнең фәнни журналларында үз мәкаләләрен бастырып килә («Russian Literature», «Zeitschrift für Slavische Philologie», «Pamiętnik Literacki», «Ruch Literacki», «Slavia Orientalis» һ.б.). Соңгы елларда Россия, Татарстан басмаларында да аның фәнни мәкаләләре дөнья күрде [Czerwiński, 2014; 2015; Червинский, 2010; 2014; 2015, Ориенталистская…; 2015, Бүгенге...]. Игътибар итсәк, аларның күбесендә галим Польша татарлары иҗатын тикшерә, шул нисбәттән XX гасыр поляк-татар әдәбиятында чагылыш тапкан көнчыгыш традицияләр, мотивларны барларга тырыша, әлеге әдәбиятның үзенчәлекле якларын, тарихын, хәзерге проблемаларын ачарга омтылыш ясый. Поляк галименең хезмәтләре, әлбәттә, төрлечә бәяләнергә хаклы. Шулай да татар галимнәре һәм, гомумән, җәмәгатьчелеге өчен аерым карашлар һәм фикерләр кызыклы булыр, чөнки Г. Червинскийның Польша һәм Казан татарлары әдәбиятын чагыштырма планда өйрәнүгә багышланган хезмәтләре

дә бар. Һәм алар бу өлкәгә кагылышлы беренче тикшеренүләр булып тора.

Польша татарларын Казан татарлары әдәбияты белән таныштыруны поляк галиме Г. Тукай иҗатыннан башлый [Czerwiński, 2011]. Әлбәттә, Г. Червинский бер мәкалә кысаларында татар шагыйренең иҗатын тулаем күзәтүгә дәгъва итми, шулай ук яңалык ачарга да тырышмый. Аның төп максаты – Польшада яшәүче татарларны Идел буеның бөек татар шагыйре белән таныштыру, аның биографиясенә кыскача тукталу. Ул бары тик Г. Тукай иҗатында чагылыш тапкан аерым мәсьәләләрне калкытып куя. «Кызганычка каршы, – дип яза галим, – Польшада Тукай шигърияте белән танышу шактый авыр мәсьәлә, чөнки татар әдәбияты буенча поляк телендә басылган публикацияләр юк дәрәҗәсендә» [Czerwiński, 2011, s. 31].

2013–2016 елларда «1918 елдан соңгы поляк-татар әдәбияты» грант проектын тормышка ашыру максатыннан, Г. Червинский поляк-татар дөньясына кагылышлы шактый эзләнүләр алып бара, конференцияләр оештыруда катнаша (2014 ел – «Поляк, литва, белорус татарлары әдәбиятларының эстетик аспектлары»), монографияләр әзерләп бастыра, редакцияли («Станислав Кричинский» (2014), «Поляк, литва, белорус татарлары әдәбиятларының эстетик аспектлары» (2015), «Поляк әдәбиятында мөселман Көнчыгышы. Идея һәм образлар» (2016) һ.б.). Галимнең әлеге өлкәдәге эзләнүләре хакында матбугат битләрендә уңай бәяләмәләр да басылып чыга [Loska]. Шул елларда ул Татарстанда да булып китә. Бары тик 2017 елда гына Г. Червинскийның Польша һәм Казан татарлары әдәбиятын чагыштырып өйрәнүгә багышланган беренче хезмәтләре дөнья күрә. «Татарның күзаллау (хыял) картасы. Польша һәм Казан татарлары шигъриятендә географик киңлек (пространство) тудыру тәҗрибәсе турында» мәкаләсендә галим поляк-татар авторларыннан Селим Хасбиевич, Муса Чахоровски, Михаил Адамович, Казан татарларыннан Г. Тукай, М. Әгъләмов, Р. Харис, Р. Вәлиев һ.б. иҗатларына мөрәҗәгать итә, охшаш якларны барлый [Czerwiński, 2017, Mapa…]. Галимнең поляк һәм Казан татарлары әдәбиятына кагылышлы эзләнүләренең төп нәтиҗәләре исә аның 2017 елда басылып чыккан шактый күләмле монографиясендә урын алган [Czerwiński, 2017, Jam…].

«Мин күчмәннәр ыруыннан» дип исемләнгән әлеге хезмәт 1918 елдан соңгы поляк-татар әдәбиятын өйрәнүгә багышлана. Биредә шул хезмәтнең резюмесын һәм Казан татарлары әдәбияты тарихына кагылышлы өлешнең эчтәлеген кыскача татар теленә тәрҗемә итеп бирәбез.

Тәкъдим ителә торган китап поляк-татар язучылары тарафыннан 1918 елдан соң язылган әдәби әсәрләргә багышлана. Әлеге әдәбият бары тик поляк – бүгенге көндә Польша татарларының бердәнбер туган телендә иҗат ителгән. Польша татарлары Бөек Литва кенәзлеге мөселманнарының варислары булып санала. XIV–XVI гасырларда Бөек Литва кенәзлеге биләмәләренә килеп урнашкан татарлар

татар һәм ислам мәдәниятеннән читләшеп яшиләр. XVI гасырда аларның үз туган телләре – төрки телләр төркеменә караган кыпчак теле Бөек Литва кенәзлегендәге рәсми телләр – белорус һәм поляк телләре тарафыннан кысрыклап чыгарыла. Польша-Литва татарларының барысы да мөселманнарның гарәп телен бертигез дәрәҗәдә белми.

Күченеп килгән татарлар үз тарих һәм мәдәниятләрен башта Бөек Литва кенәзлеге, XX гасырда исә Польша Республикасы белән бәйләп карыйлар. Хәзерге вакытта поляк татарларының милли үзенчәлекләре Польшада яшәүче башка төп азчылык халыклардан (белорус, украин, рус, алман яки лемклардан) аерылып тора. Польша татарларының бердәйлеге бер-берсенә тиң өч компоненттан тора: алар бер үк вакытта үзләрен поляк, татар һәм мөселман дип исәплиләр. Һәм әлеге өч сүзне алар синоним буларак кабул итә. Аталып үткән төркем әгъзаларының бердәйлеген аңлау өчен, аларны полякныкына каршы куеп түгел, ә Ауропа һәм Азия элементларының үзенә бертөрле синтезы итеп карау дөрес булыр.

Китап кереш, алты бүлек, бетем һәм библиография өлешләреннән тора. Керештә тикшеренү эшенең максаты һәм материаллары күрсәтелә, Польша татарлары әдәбиятын өйрәнгән галимнәрнең хезмәтләренә күзәтү ясала һәм эш барышында кулланылган методология атала.

Хезмәтнең беренче бүлегендә автор Бөек Литва кенәзлеге җирләренә күченеп килгән татарларның тарихын, ике сугыш арасындагы вакытта (1919–1939), сугыштан соң һәм безнең көннәрдә Польшадагы татарларның мәдәни һәм дини тормышын сурәтли. Моннан тыш китап авторы укучыны аны кызыксындырган этник төркемгә карата кулланылган терминология, шулай ук «поляк татарлары», «литва татарлары», «Бөек Литва кенәзлеге татарлары» этнонимнары белән таныштыра.

Беренче бүлектә Г. Червинский шулай ук үзенең тикшеренү алымын нигезләргә һәм ни өчен Польша татарлары иҗатын поляк әдәбияты контекстында өйрәнүне зарур санавын аңлатырга тырыша. Ул шулай ук хәзерге Польшада яшәүче поляк мөселманнары һәм башка милли һәм мәдәни азчылыкны тәшкил иткән халыкларның әдәбиятлары арасындагы мөһим аерымлыкларга игътибар итә.

Китапның калган өлешләре Польша татарлары иҗатындагы конкрет әдәби жанрларга багышлана.

Икенче бүлек лирикага юнәлтелгән. Аның аерым бүлекчә темалары Станислав Кричинский, Селим Хазбиевич, Муса Чахоровский, Анна Кайтохова, шулай ук яшь дебютант һәм профессионал булмаган авторларның шигъри әсәрләрен өйрәнүгә багышлана. Мондый композиция танылган поляк-татар шагыйрьләре иҗатын күзалларга гына түгел, ә бәлки барлык татарларга хас кайбер символик фикерләү үзенчәлекләрен күрсәтергә, татар язучылары әсәрләрендә урын алган мөселман мәдәнияте архетипларын, һәм шулай ук төрки

халыкларда ислам динен кабул иткәнче таралган ышануларны аңларга мөмкинлек бирә.

Өченче бүлектә өйрәнү объекты итеп репортаж алына. Поляк-татар әдәбиятының әлеге жанры ике сугыш арасындагы вакыт аралыгында аеруча активлаша. Бу күренеш татарларның мөселман илләренә еш баруы белән аңлатыла. Бүлекнең аерым бер өлеше мөфти Якуб Шинкевич сәяхәтнамәләренә багышлана. Авторның репортаж жанрына якын торган берничә тексты билгеле, бу исә аларны төрле интерпретация контекстларында анализларга гына түгел, ә бәлки үзгәлек проблемасын антропологик һәм социаль контекстларда күзалларга мөмкинлек тудыра. Өченче бүлектә каралган язучыларның иҗатларында (алар арасында Леон Кричинский, Эдиге Шинкевич, Али Воронович, Мустафа Александрович) да бер яки берничә кыска репортаж бар. Аларның иҗаты бер бүлекчә эчендә тикшерелә. Бу бүлек поляк-татар репортажының «кайнар темаларын» һәм татарларның хәзерге вакытта әдәбиятның әлеге төре белән шөгыльләнергә омтылышын өйрәнү белән тәмамлана.

Дүртенче бүлек («Татар эссесы. Эстетика – историософия – публицистика») өч бүлекчәдән тора. Шуларның беренчесендә татар авторлары арасында эссеист буларак танылган Станислав Кричинскийның иҗаты тикшерелә. Әлеге автор әсәрләренең күптөрле проблематикасы аның иҗатын бер үк вакытта төрле яклап, шул исәптән романтик фәлсәфә, «поляк эссесы», Икенче Бөтендөнья сугышы чоры истәлекләре һ.б. контекстларда шәрехләргә мөмкинчелек бирә. Икенче бүлекчәдә бертуган абыйлы-энеле Леон (Арслан) һәм Ольгерд Кричинскийларның этник һәм тарихи темаларны яктырткан эсселары анализлана. Эссе жанрын үзәккә алган бүлек «Татар тормышы» дип исемләнгән татар журналы битләрендә басылган публицистик текстларны тикшерү белән тәмамлана. Шул рәвешле, китап авторы фикеренчә, публицистик текстлар үз тарихы булган, Польша һәм бөтен дөнья тарихында үзенчәлекле роль уйнаган татарларның төркем буларак оригиналь фикерләү сәләтенә ия булуын күрсәтеп тора.

«Үткән заман һәйкәлләре һәм гаилә легендасы арасында. Польша татарларының истәлекләре» дип исемләнгән бүлек фикциональ булмаган татар әдәбияты турында уйлануларны дәвам иттерә. Биредә истәлекләр киң мәгънәдә кулланыла. Сугышлар арасындагы егерме еллыкта әдәбиятның фикциональ булмаган жанрлары репортаж һәм эссе аеруча популяр булган кебек, XX гасыр ахыры – XXI гасырның беренче унъеллыгында татар авторлары, аерым алганда өлкән буын вәкилләре арасында мемуарлар еш басыла.

Китапның соңгы өлеше поляк-татар әдәбиятын компаративистик контекстта өйрәнүгә юнәлтелгән. Бүлектә Польша мөселманнары әдәбиятын анализлау, бер яктан, татар телендә иҗат ителгән Казан татарлары әсәрләренә, икенче яктан рус һәм белорус телләрендә язган Литва һәм Белоруссиядә яшәүче татар

авторларының әсәрләренә барып тоташа. Беренче очракта китап авторы Польша һәм Казан татарлары поэзиясендәге архетип һәм символларны анализлый. Бу аңа ике төркем татар вәкилләренең иҗади күзаллавын билгеләргә, алар арасындагы күп кенә уртак һәм аермалы якларны табарга мөмкин булуын күрсәтә. Компаративистик эзләнүләрнең башлангыч ноктасы булып киңлек (пространство) категориясен анализлау тора. Шул ук вакытта Польша татарлары кебек үк Бөек Литва кенәзлеге мөселманнары этник төркеменең варислары булган Литва һәм Белоруссия татарларының иҗаты исә үзгәлек проблемасын аңлау төрлелеге һәм хәзерге поляк-татар әдәбиятында чагылыш тапмаган рус һәм белорус әдәбияты традицияләренең таралыш дәрәҗәсе белән шаккатыра.

«Поляк-татар әдәбияты» дигән термин поляк филологы һәм политологы, татар чыгышлы шагыйрь Селим Хасбиевич тарафыннан тәкъдим ителә. Бу аңлатма Польша һәм татар-мөселман мәдәнияте кисешендә үсеш алган әдәбият өчен ышандырырлык яңгырый. Г. Червинский фикеренчә, термин бигрәк тә әдәбиятның креатив (иҗади) ягын ассызыклау өчен актуаль, чөнки аны, бер яктан, төркимөселман, икенче яктан, поляк әдәбиятының татар этник агымы буларак карарга мөмкин. Хезмәтенең төп максаты исә поляк татарлары әдәбиятын поляк (Европа) һәм мөселман көнчыгышы мәдәнияте берлеге тәшкил итә дигән гипотезаны тикшерү. Шунысын да билгеләү әһәмиятле: төрки-мөселман традициясе азмы-күпме архетипик катламда мөселман булмаган татар авторларында (Станислав Кричинский), яки христиан традицияләрен тирән үз иткән Анна Кайтохова иҗатында чагылыш таба. Беренчесе төньяк-көнчыгыш чикләрне хыялда торгызган дала киңлеге, икенчесе өчен борынгы баба турында хәтердә сакланган татар «минен» әдәби эзләү юлында илһам чыганагы булып тора. Хезмәттә тарихи вакытны нәкъ менә 1918 елдан башлау юкка гына алынмый. Нәкъ менә шушы елдан алып Польша татарлары әдәбиятының яңа үсеш дәвере башлана. Татар әдәбиятын периодизацияләү дигәндә ике чор аерып чыгарыла: XIX гасыр ахырына кадәр борынгы әдәбиятны үз эченә алган иске поляк чоры һәм XX йөз башыннан алып – хәзерге әдәбият. Поляк телендәге татар сәнгате Яңарыш дәверендә үсеш ала башлый.

Тикшеренүдән күренгәнчә, поляк мөселманнарын Идел-Урал төбәгендә яшәүче кардәшләре белән охшаш поэтик типлар, символлар гына түгел (дала символикасы, ат, татарлар бердәмлеге һ.б.), ә шулай ук пространствоны (киңлекне) охшаш күзаллау картасы да берләштерә. Әмма ул охшаш булу белән беррәттән, аерыла да, чөнки Идел буе татарлары өчен – «үзәк», Польша татарлары өчен «чик», һәм Казан татарларына «перифирия» булган җирләр поляк татарлары өчен «үзәккә» әйләнә. Үзәкләре төрле булса да, ике карта да шул ук кала. Икенче караш мәдәни-географик планда күзәтелә. Казан – Идел буе татарларының шигъри үзәге – Казансу елгасы тамагында урнашкан тарихи татар шәһәре. Аның тирәли Татарстан урнашкан (Татар-

стан Республикасы, татарлар яшәгән төбәкләрдәге авыллар, ягъни тормышка ашмаган Идел-Урал проектын тәшкил иткән урыннар). Читтәрәк – Мәскәү, даладагы Казакъстан, мөселманнар үзәге Мәккә һәм Мәдинә урнашкан. Казан татарлары әдәбиятында ханлыкларны берләштереп (Казан, Әстерхан, Кырым) карау таралса да, Бөек даланың мәдәни мирасын төрле яктан колачлау күзәтелми. Ягъни татарлар тува, алтай, якут, кыргыз халыкларының үзлекләрен яисә шаманизм традицияләрен кабул итмиләр. Галим бу күренешне Казан татарларының сөнниләр булуы белән аңлатып карый. Поляк-татар шагыйрьләре исә телне югалтып, шактый гына христиан йогынтысына дучарителү белән беррәттән, суфичылык һәм шаманизм мотивларын да үз итәләр. Идел-Урал төбәге татарлары иҗатында Польша, Польша-Литва татарлары хакында, алар яшәгән төбәкләргә бәйле әсәрләр күзәтелми. Шулай да, мисал өчен, Грюнвальдка бәйле, аерым моментларны төгәлләштермәгән әсәрләр бар. Польша татарлары өчен исә Крушиняны, Бохоники кебек авыллар, Белосток, Вильно кебек шәһәрләр кадерле. Поляк-татар авторларында Казан Бохара, Истанбул, Кашгар һ.б. шәһәрләр кебек архетипик урын рәвешендә калкып чыга. Дала – Идел буе татарлары иҗатында азатлык һәм бәйсезлек символы, Польша татарларында дала – тарихи хәтерне, ерак тарихи Ватанны хыялда тудырган киңлек. Ике әдәбиятны да трагик мотивлар, язмыш тарафыннан дөнья буйлап сибелеп яшәү мәсьәләсе берләштерә.

Г. Червинский үз хезмәтендә Г. Тукай, Ш. Бабич, Х. Туфан, Ш. Галиев, М. Әгъләмов, Р. Вәлиев, Р. Харис, Р. Аймәт һ.б. татар шагыйрьләренең иҗатларына мөрәҗәгать итә, аларның әсәрләрендә урын алган Алтын Урда, Казан ханлыгы, Кол Гали, Кабан күле һ.б. кебек тарихи образларны өйрәнә, шулар аркылы Казан татарлары хыялында, аңында тудырылган киңлек картасын торгыза. Әлбәттә, поляк галименә Татарстанның татар әдәбиятын тикшерү җиңел эш түгел. Бу тулаем мөмкин дә түгел: моның өчен поляк һәм татар телләрен бер дәрәҗәдә камил белү сорала. Шулай да Г. Червинскийның әлеге темага алынуы сокландыра, чөнки галим этчәлеге белән үзенә ят булган поляк-татар, һәм бер үк вакытта һәм этчәлеге, һәм теле ягыннан үзенә бөтенләй таныш булмаган Казан татарлары әдәбиятына кагылырга җөрьәт итә. Һәм өйрәнү ноктасы итеп нәкъ менә географик һәм хыялда тудырылган киңлек төшенчәсен алу бу очракта уңышлы килеп чыга. Китапны Николай Коперник исем. университет галиме, профессор Чеслав Лапич, Силезия университеты галимәсе, профессор Анна Шаверна-Диршка да уңай бәялиләр. Соңгы елларда күренекле татар галимәсе Д. Заһидуллинаның мәкаләләрендә дә Польша һәм Казан татарлары әдәбиятларын өйрәнү өлкәсендә тикшеренүләр алып бару кирәклеге, кызыклыгы ассызыкланды [Заһидуллина, 2017, 2018]. Г. Червинскийның хезмәтләре бу юнәлештә нигез итеп алынырга хаклы. Алар шулай ук татар әдәбиятына чит бер халык вәкиле күзлеге аша карау мөмкинчелеге дә бирә.

Әдәбият

Czerwiński Grzegorz. Wieszcz narodu tatarskiego // Przegląd tatarski. 2011. № 1. S. 29–31.

Czerwiński Grzegorz. The Research Project «The Polish-Tatar Literature since 1918» at the University of Białystok in Poland (2013–2016) // Проблемы филологии, культурологии и искусствоведения в свете современных исследований. Сборник материалов. IV Международная научно-практическая конференция. 14 апреля 2014 г. Махачкала. 2014.

Czerwiński Grzegorz. The Prominent Orientalist and Religeous Figure Jakub Shinkevich / Известный ориенталист и религиозный деятель Якуб Шинкевич // Tatarica. 2015. № 4. С. 210–213.

Czerwiński Grzegorz. Mapa wyobraźni tatarskiej. O doświadczeniu przestrzeni geograficznej w poezji Tatarów polskich i Tatarów kazańskich // Geograficzne przestrzenie utekstowione. red. B. Karwowska, E. Konończuk, E. Sidoruk, E. Wampuszyc. Białystok. 2017. S. 117–138.

Czerwiński Grzegorz. «Jam z rodu Nomadów». Literatura polsko-tatarska po 1918 roku, Białystok: Alter Studio; Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku, 2017. 524 s.

Loska Anna. Literatura tatarska oczami białostockich naukowcow // Przegląd tatarski. 2014. № 2. S. 11–12.

Заһидуллина Д. Кем ул – Нобель бүләге лауреаты Һенрик Сенкевич? // Казан утлары. 2017. № 12. 144–149;

Заһидуллина Д. «Бүркем икәү...» // Казан утлары. 2018. № 3. Б. 174–178.

Червинский Г. Культура польско-литовских татар как пример наследства европейского ислама (введение в проблематику) // Язык. Культура. Общество. 2010. Выпуск 2.

Червинский Г. Польско-татарские писатели в годы первой мировой войны // Татарский народ и народы Поволжья в годы Первой мировой войны: сборник материалов Всероссийской научной конференции с международным участием, приуроченной 100-летию начала войны (г. Казань, 10–11 октября 2014 г.), под общ. ред. Л.Р. Габдрафиковой. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, Академия Наук Республики Татарстан. 2014. С. 77–88.

Червинский Г. Ориенталистская традиция в современной поэзии польских татар // Tatarica. 2015. № 5. С. 103–118.

Червинский Г. Бүгенге Польша татарлары әдәбияты проблемалары хакында // Фәнни Татарстан. 2015. № 1. Б. 54–68.

Публикация статьи осуществлена в рамках
молодежного научного гранта Республики Татарстан.
Проект № 117-100-ч Г 2019

Мәкалә басмага Татарстан Республикасы
яшьләр гранты кысаларында әзерләнде.
Проект номеры: 17-100-ч Г 2019

Галиева Ләйсән Шәукәт кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре